

Talouden pedagogisoinnista: luonnostelua vastuun ottamiseksi performatiivisesta taloustiedosta

Tuomo Alhojärvi

Tiivistelmä

Esittelen tässä katsauksessa ajatusta talouden pedagogisoinnista työkaluna, jolla nostaa esiin ja työöstää talouden tietämiseen liittyvää valtaa. Puheenvuoron taustalla on pyrkimys demokraattisesti organisoituvien “talouden uusien muotojen” (Jakonen & Silvasti 2015) tukemiseen sekä talouden performatiivisuudesta käyty akateeminen keskustelu. Performatiivisuus tarjoaa kiinnostavia reittejä talouden representaatioiden tutkimiseen, talouteen liittyvien normien ja tottumusten ymmärtämiseen sekä talousvallan purkamiseen. Lähestyn performatiivisuutta ontologisena käänteinä, josta juontuu myös käytännönläheinen ongelma: talouden tietämisen sosiaalistava ja käyttäytymistämme kouliva luonne. Esitän talouden pedagogisoinnin yrityksenä vastata tähän ongelmaan. Avukseni tähän työhön rientävät kasvatuksen (ja talouden) ajattelijat Jacques Rancière, bell hooks, Eve Kosofsky Sedgwick, Gert Biesta sekä J.K. Gibson-Graham. Tämän tarkastelun seurauksena talouden tietämisen ja tekemisen hierarkioiden kritiikki monipuolistuu ja talousdemokratian käytännölliset mahdollisuudet avartuvat. Lähestymistapa tarjoaa sosiaalipedagogiikan kannalta kiinnostavia haasteita.

Avainsanat: talous, demokratisointi, performatiivisuus, pedagogiikka

Abstract

Towards a Pedagogy of the Economy: Thoughts on Taking Responsibility for Performative Economic Knowledge

In this review, I set out to explore the idea of creating a pedagogical approach to the economy as a tool for making visible and malleable the power relations related to economic knowledge. The review stems from a personal desire to support the development of new, democratically organized forms of economic action (see Jakonen & Silvasti 2015) and from academic discussions around the concept of economic performativity. Performativity offers interesting routes for studying economic representations, for understanding economic norms and conventions, and for dismantling economic power. I view performativity as an ontological turn that gives rise to a practical problem: how economic knowledge socializes individuals and molds their behavior. The creation of a pedagogical approach to the economy is, in my view, an attempt to provide solutions to this problem. As a basis for such a project, I use the ideas developed by five theorists of education (and of the economy): Jacques Rancière, bell hooks, Eve Kosofsky Sedgwick, Gert Biesta, and J.K. Gibson-Graham. As a result, a more diverse set of tools is offered for criticizing the hierarchies of economic knowledge and action. In addition, the possibilities for democratizing the economy are widened. This approach offers interesting challenges for the practice of social pedagogy.

Key words: economy, democratisation, performativity, pedagogy

Johdanto

Käsittelen tässä katsauksessa talouden, tiedon ja vallan suhdetta pedagogisesta näkökulmasta. ”Talousasiantuntijoiden” näkemyksille ja talouteen viittaaville argumenteille annetaan yhteiskunnassamme tavattomasti painoarvoa. Emansipatorisista intresseistä kumpuavien ihmistieteiden tehtävänä on ymmärtää, miksi ja mitä vaikutuksia tällä talousvallalla on. Toiveenani on talouden demokratisointi. Demokratian ymmärrän prosessina: jatkuvana pyrkimyksenä tunnistaa yhteiselossamme ilmeneviä hierarkioita, torpata niiden kehittyminen ja estää uusia hierarkioita syntymästä. En ota katsauksessa kantaa päivänpoliittisiin kysymyksiin. Luotan siihen, että sosiaalipedagogisesti virittynyt lukija näkee tarkasti niin sosiaali- kuin kasvatusalankin eriarvoistamiskehityksen ja jakaa ihmetykseni siitä, miten vähäisesti hyvinvointia kannattelevien instituutioiden ja järjes-

telyiden käynnissä olevaa purkamista vastustetaan. Tämä ihmetys on katsaukseni lähtökohta.

Kehotan kuitenkin ottamaan askeleen pidemmälle, siihen työn-sarkaan, jota vastuun ottaminen talouden tietämisestä voisi tarkoittaa. Pedagogiikan ja talouden yhdistämisellä en tarkoita, että taloutta koskevaa opetusta pitäisi yhteiskunnassa lisätä. En argumentoi yrittäjäyyskasvatuksen enkä sätillistä taloudenpitoa koskevan opetuksen lisäämisen puolesta. Kysymys ei siis ole tunnettujen talouskäsitteiden ja opetusopin kohtaamisesta, vaan pikemminkin päinvastaisesta: yrityksestä altistaa talous ja sitä koskeva tieto sellaiselle *ongelmallistamiselle*, jossa mahdollisuuksien rajojen piirtymistä on helpompi hahmottaa. Näen näiden rajojen piirtymisen hahmottamisen ensiaskeleena demokratisoinnin prosessissa. Ongelmallistamisen pyrkimystä kutsun – paremman nimen puutteessa – pedagogisoinniksi, koska tietyt epäkonventionaaliset kasvatusta koskevat lähestymistavat antavat niin osuvia lähtökohtia myös talouden nyrjäyttävälle käsittelylle.

Katsauksen lähestymistapa nousee omasta suhteestani ”talouden uusia muotoja” (Jakonen & Silvasti 2015) koskevaan keskusteluun, jossa sijoitun käytännönläheistä, demokraattisten ja eettisten toimien varaan rakentuvaa solidaarisuustaloutta edistävään ryhmään (ks. Alhojärvi, Ryytänen, Toivakainen & van der Wekken 2015; myös Utting 2015; Amin 2009). Huomioni on, että ”vaihtoehtoista” talousajattelua ja -käytäntöä toteutettaessa ajaudutaan usein toistamaan samantyyppisiä valtasuhteita kuin ongelmallisina pitämässämme ”valtavirran” lähestymistavoissa. Keskustelujen sisällöt saattavat vaihdella muotojen pysyessä samoina (kirjoitetaan akateemisesti, vedotaan ”talousviisaisiin”, argumentoidaan kryptisellä kielellä, keskustellaan miesten kesken...) ja toisaalta sisältöjä saatetaan rajata ennalta varsin ahtaiksi ottamalla annettuina sellaisia oletuksia, jotka eivät suinkaan palvele hierarkioiden purkamisessa.

Tässä katsauksessa esittämäni talouden pedagogisoinnin ajatus on yksi tapa tehdä taloustietomme käytännöissä ilmenevää (sekä muotoon että sisältöön liittyvää) painolastia näkyväksi ja työstettäväksi. Uskon, että talousajattelumme kuopiminen totutusta poikkeavalla käsitteellisellä tavalla antaa eväitä sellaisille tutkimuksen ja politiikan lähes-

tymistavoille, jotka haastavat käsityksemme talouteen tarttumisesta harvojen etuoikeutena ja suhteellisen monokulttuurisena projektina. Käytän haastamisessa apuna viiden kasvatuksen ja talouden ajattelijan näkemyksiä. Esitän pedagogista vastuunottoa taloutta koskevasta tiedosta vaihtoehdoksi vallitsevalle käsitykselle, jossa ihmiset pyritään sosiaalistamaan valmiiseen – heidän tietoaan, kokemustaan ja toimijuuttaan ontologisesti edeltävään – talouteen. Tällaisella vastuunotolla on merkittäviä sosiaalipedagogisia ulottuvuuksia. Ennen pedagogisia ajatuksia on kuitenkin tarpeen kysyä joitakin kysymyksiä taloutta koskevan tiedon luonteesta.

Taloustiedon performatiivisuudesta

Erilaisia, eritoten kieleen liittyviä, tietämisen käytäntöjä on viime vuosina ansiokkaasti tutkittu näkökulmasta, jossa tieto ja kieli nähdään tietynlaista todellisuutta tuottavina sen sijaan, että ne yksinomaan kuvaisivat tuota todellisuutta. Sanotaan, että tieto ja kieli ovat *performatiivisia* (ilmiöitä tuottavia) sen lisäksi tai sijasta, että ne ovat *representaationaalisia* (kuvaavia ja edustavia). Keskeisimpinä performatiivisuuden filosofeina pidetään muiden muassa J. L. Austinia, Jacques Derridaa sekä Judith Butleria (ks. hyviä yhteenvedoja esim. Loxley 2007; Rose-Redwood & Glass 2014; Sherlock 2014). Tästä melko yksinkertaisesta perusajatuksista juontuu moninainen joukko lähestymistapoja ja tutkimuskirjallisuutta, joita on joillakin yhteiskuntatieteen aloilla sovellettu siinä määrin, että voidaan puhua ”performatiivisesta käännteestä” (Muniesa 2014; Rose-Redwood & Glass 2014).

Performatiivinen käänne on tapahtunut myös talouden tutkimuksessa. Sen perusajatuksena on, että taloutta (näennäisesti) kuvaavat representaatiot nähdään talouden performatiivisina tuottajina (ks. esim. Cochoy, Giraudeau & McFall 2010; MacKenzie, Muniesa & Siu 2007; Muniesa 2014; Sherlock 2014; Roelvink, St. Martin & Gibson-Graham 2015). Tämä tarkoittaa, että toiminnot kuten taloudesta puhuminen ja kirjoittaminen, talouteen liittyvien arkiaskareiden suorittaminen tai taloustieteellisten mallinnusten tekeminen osallistuvat kaikki omalla tavallaan taloutena mieltämämme ilmiökentän muodostumiseen. Talout-

ta ei tässä katsannossa hahmoteta omalakisena ja esidiskursiivisena eli itseään koskevaa tietoa ontologisesti edeltävänä ilmiökenttänä. Näen talouden pikemminkin todellisuuden osana, joka on aina tekemisen kohteena ja uudelleenmuotoutumisen tilassa. Ero saattaa tuntua pieneltä, mutta sen seuraukset tutkimuksen kannalta ovat merkittävät.

Judith Butler (2010) nostaa esiin neljä tutkimukselle hyödyllistä lähestymistapaa, jotka nousevat performatiivisuuden käsitteestä. Ensinnäkin performatiivisuuden käsite auttaa vastustamaan sellaista positivismia, jossa lähtökohdaksi voidaan ottaa esimerkiksi valmiiksi rajattu sukupuolen, valtion tai talouden määritelmä. Toiseksi performatiivisuus antaa eväitä metafyyssisten käsitystemme haastamiseen paljastamalla, kuinka ne rakentuvat kulttuurisesti. Kolmanneksi performatiivisuuden avulla voidaan kuvata prosesseja, jotka tuottavat ontologisia vaikutuksia eli tietynlaisia realiteetteja. Neljänneksi käsite auttaa kuvaamaan noista prosesseista syntyvän todellisuuden sosiaalisia seurauksia. (Butler 2010, 147.) Performatiivisuus siis orientoi tutkimaan todellisuuden tuottamisen prosesseja ja näiden seurauksia inhimillisen todellisuuden kannalta. Omassa työssäni kysyn lisäksi, millaisia työkaluja performatiivisuus perintöineen antaa talousvallan työstämiseen niin, että avautuu tilaa suuremmalle taloudellisten suhteiden monimuotoisuudelle ja kirjavammille toimijuuksille (vrt. Gibson-Graham 2008; Gibson-Graham, Cameron & Healy 2013; Roelvink ym. 2015).

Performatiivisuudesta on käyty laajalti yhteiskuntatieteellistä keskustelua. Tässä yhteydessä tärkeintä on kuitenkin huomioida nimenomaan talouden tutkimukseen liittyviä erityishaasteita. Kuten Cochoy ym. (2010) huomauttavat, performatiivisuudesta käyty keskustelu on rantautunut taloussosiologiaan ja kriittiseen taloustutkimukseen suhteellisen pitkällä viiveellä. Heidän mukaansa tällä saattaa olla tekemistä sen paljon pidemmän ajattelutradition kanssa, jossa talous (konkreettisten asioiden maailma, jossa kielellä on sekundääriinen merkityksensä) ja politiikka (sanojen maailma, jossa konkreettiset asiat usein unohdetaan) ovat asettuneina vastinpareiksi. Taustalla on taloustieteen historiallinen tehtävä sen itsensä positioimiseksi erityislaatuiseksi ja politiikalle vaihtoehtoiseksi tieteenksi. Tästä seuraa, että talouden uskotaan olevan olemassa ja toimivan omien ”lakiensa” mu-

kaan, erillään enemmän puheenkaltaisesta ja relatiivisesta politiikasta. Performatiivisuuden käsitteellisenä tehtävänä on osoittaa, kuinka ”politiikka ja taloudet eivät niinkään ole erillisiä vaan *eroteltuja* toisistaan.” (Cochoy ym. 2010, 141, suom. TA.) Vastaavasti politiikan ja talouden erottelusta hyötyvästä – toki implisiittisesti umpipoliittisesta – näkökulmasta on keskeistä hahmottaa ne jokseenkin erillisinä sfääreinä, mitä käsitys tiedosta representatiivisena auttaa ylläpitämään.

Tiedon performatiivisuuden unohtaminen on tärkeä huomioida taloustieteen ja yleisemmin taloutta koskevien representaatioiden kehityksen historiallisena ja poliittisena projektina. Tästä on kirjoittanut Timothy Mitchell ainutlaatuisessa työssään talouden materiaalis-diskursiivisen käsitehistorian kartoittamiseksi (ks. esim. Mitchell 2011; 2014). Mitchell (1998) huomauttaa, että talous (the economy) käsitteenä tuntuu vastustavan tällaista analyysia ja näyttää paenneen modernin yhteiskuntateorian hyppysistä paljon paremmin kuin vaikkapa valtio, luokka, etnisyys tai sukupuoli. Hän osoittaa, kuinka talousdiskurssin vahvuus on juuri sen kyvyssä sitoa yhteen ja vakiinnuttaa talouden todellisuuden ja sen representaatioiden välinen suhde.

Representaatioiden – kuten puheiden, kirjoitusten, mallien, tilastojen, suunnitelmien ja hankkeiden – hyörintä, jossa näiden kaikkien tehtäväksi väitetään talouden kuvaaminen, itse asiassa tuottaa taloutta tietynlaisessa merkityksessä. Kuvaukset ”taloudellistavat” (Çalışkan & Callon 2009) tiettyjä ilmiöitä, eli “kelpuuttavat yhteiskunnallisia ja yksilöllisiä asioita taloudellisiksi ja esittävät narratiiveja muusta yhteiskunnallisesta toiminnasta erotetun ’talouden’ toiminnasta” (Sorsa 2013). Näiden kommervenkkiä tuloksena on Mikko Lehtosen (2015, 281–282) hypostasoinniksi tai olioistamiseksi kutsuma ilmiö, jossa ”aletaan ajatella, että jokin muusta riippuvainen asia (kuten ’taloudellinen’ inhimillisten käytäntöjen ulottuvuutena) olisi olemassa itsenäisesti vaikuttavana voimana (’taloutena’).” Keskeisenä työkaluna talouden olioistamisessa toimivat juuri sellaiset kuvaukset, joissa talous hahmottuu omalakisena ja itsenäisenä ilmiökenttänä. Mutta performatiivisuuden teesin kannalta näissä representaatioissa on olennaista paitsi se konkreettinen taloutta tuottava työ, jota ne tekevät, myös niiden todellisuutta rakentavan luonteen eli performatiivisuuden *unohtaminen*.

Talouden olioistamisen ja politiikasta erilleen asemoimisen ongelmat ovat monet. Jos talouden todellisuuden ajatellaan edeltävän sen representaatioita, taloustiedon merkitys ymmärretään suppeasti todellisuuden kuvaamisena. Tällöin se ikään kuin puhdistetaan eettisesti ja poliittisesti ristiriitaisesta luonteestaan, joka on väistämätön seuraus sekaantumisesta monimutkaiseen yhteiskunnalliseen todellisuuteen. Jos tieto taloudesta luo kuvaamisensa kohdetta, on syytä nähdä talouspuhe ja -tutkimus lähtökohtaisina interventioina maailmaan. Usein epäpoliittisuuden kaapuun puetun taloustiedon kontekstissa tämä olisi itsessään aikamoinen järkytys.

Lisäksi performatiivisuus kiinnittää huomion siihen, miten todellisuudet rakentuvat aina edellisten varaan, miten tieto mobilisoi materiaalis-diskursiivisia resursseja puolelleen ja miten tietyt tavat tietää taloutta luovat aineellisia ja henkisiä polkuriippuvuuksia. Tällöin erityisen tärkeäksi nousee kysymys siitä, mitä kaikkea tietämisen tavoissamme kulkee kyseenalaistamatta mukana. Miten tavat puhua ja kirjoittaa taloudesta, käyttäytyä talouden normien mukaisesti tai ajatella itseämme taloudellisina toimijoina toistavat ja uusintavat hierarkkisia valtasuhteita? Miten taloustiedon käytännöissä kulkevat mukana esimerkiksi oletukset sukupuolettomasta taloudesta ja tietynlaisista legitiimeistä talouden tietämisen tyyleistä ja paikoista? Onko talouden tietämisen tavoissa jotain sellaista, joka pahentaa unohdustamme ekologisista vaikutussuhteista tai taloustiedon konventioiden perustumisesta fossiilisen energian varaan? Näiden kysymysten edessä olen vailla vastauksia, mutta ajattelen, että epäilyksen iskostaminen talouden tietämiseen on ensimmäinen askel pitkässä kysymisen prosessissa. Jotenkin taloustiedosta on tehtävä epäilyttävää, ennen kuin se voi olla mitään toisenlaista. Tässä työssä performatiivisuuden käsite on hyödyksi.

Talouden pedagogisointi

Kuitenkin on tarpeen edetä epäilystä pidemmälle. Nähdäkseni ei koe suurikaan teko huomata, että todellisuus rakentuu teoista (eikä essensseistä), tärkeämpää on kysyä, mitä sen jälkeen tapahtuu –

miten noista teoista otetaan vastuu. Tässä kohdassa analogia talouden tietämisen ja kasvatuksen välillä tulee apuun. Jos tieto taloudesta on performatiivista, niin se on myös sosiaalistavaa, normeja opettavaa ja käyttäytymistämme koulivaa. Kasvamme talouteen, jonka uskottellaan olevan valmiiksi pedattu. Tätä on representationaalisen tiedon kulttuuri: pyrkimystä valmiiden tietämisen tapojen välittämiseen ihmiseltä seuraavalle. Samaa voi ajatella taloustiedon piilo-opetussuunnitelmana: sellaisena kokemuksen koulimisena, jota voi olla vaikea huomata, nimetä ja kyseenalaistaa.

Jos on syytä epäillä, että tällainen sosiaalistaminen antaa vain vähän välineitä talouden demokratisoiselle, on kysyttävä, mitä pedagoginen vastuu performatiivisesta taloustiedosta voisi tarkoittaa. Miten se voisi auttaa ongelmallistamaan talouden tietämisen käytäntöjä? En viittaa ongelmaan jonakin negatiivisena, vaan pikemminkin tarkoitan kysymisen prosessin avaamista ja pitämistä auki. Mitä tapahtuisi, jos talouden tietämisen kasvatuksellinen luonne otettaisiin tosissaan? Nostan seuraavassa esiin viiden kasvatuksen (ja talouden) ajattelijan osviittoja, joiden pohjalta talouden pedagogisointia voisi lähteä harjoittamaan.

Aloitan **Jacques Rancièrella**, koska hänen haasteensa kasvatukselle on esimerkillisen tinkimätön. Hän kiinnittää huomiota yhteiskuntakriittisiin ajattelijoihin, jotka ylläpitävät valtahierarkioita rakentaakseen kriittisen tietämisen positioita, joista käsin nämä intellektuellit sitten ”näkevät porvarillisen ideologian sumuverhon taakse” (Huttunen 2012, 107). Rancièren näkökulmasta sumuverhojen virka on intellektuellin valta-aseman ylläpitäminen, eikä tämä lähestymistapa tuota emansipaatiota vaan vain valta-aseman uusiutumisen. Ajatus yhdistyy tasa-arvoon, jota Rancièren mukaan ei tule asettaa päämääräksi vaan perusoletukseksi. Toisin sanoen:

Tasa-arvo ei ole päämäärä, jonka hallitukset ja yhteiskunnat voivat onnistua saavuttamaan. Tasa-arvoisuuden asettaminen päämääräksi tarkoittaa sen luovuttamista edistyksen pedagogiikoille, jotka loputtomasti vain kasvattavat nykytilan ja päämäärän välimatkaa, jonka ne lupasivat poistaa. Tasa-arvo on perusoletus, perimmäinen aksiooma – tai se ei ole mitään. (Rancièr 2004, Huttusen 2012, 106 mukaan.)

Tasa-arvoa voidaan Rancièren mukaan lähteä todentamaan, kun se on oletettu lähtökohdaksi. Tämä tarkoittaa käytännöissä ilmenevän epätasa-arvon identifioimista ja purkamista. Kasvatukseen liittyen hän kirjoittaa sellaisia opettajina toimivia ”mestariselittäjiä” vastaan, jotka vetävät sumuverhon oppilaidensa silmien eteen voidakseen sitten vetää sen siitä pois. Emansipatorinen kasvatus, joka laskee ulkopuolisen, emansipaatiota opettavan opettajan varaan, tuottaa tästä näkökulmasta vain riippuvuutta näistä emansipaattorin interventioista ja siten ylläpitää valtasuhdetta (ks. Bingham & Biesta 2010).

Epätasa-arvo oletuksena ei poista epätasa-arvoa vaan ylläpitää ja ravitsee sitä. On siis lähdeittävä kykenemisen, osaamisen ja tietämisen tasa-arvosta, siitä että jokainen osallistuja tulee tilanteeseen aina ”puhujana” ennemmin kuin ”oppijana” (ks. myös Biesta 2010). Ja siitä, että emansipoivassa opetuksessa ei voi olla kysymys sumuverhon pedagogiikasta, jossa paremmin tietävät jalkautuvat tietämättömien pariin selittämään maailman oikean laidan. Jos taloudesta käytävässä keskustelussa jokin yleisesti yhdistävä piirre on löydettävissä, niin se on tietäjien ja tietämättömien välinen epätasa-arvo, ”mestariselityksen” voima, *harvaintieto*. Myös valtakriittinen taloustieto ja vaihtoehtoiset talouskuvat ovat usein suhteellisen pienen ”etujoukon” kehittelemiä ajatuksia, joita sitten pyritään jakamaan – niiden emansipoivaan luonteeseen uskoen – kaikelle kansalle. Taloustiedon valtaan liittyvä ongelma esitetään distributiivisena (talousviisaiden pitäisi viestiä paremmin ja laajemmin) eikä tiedon tuottamista ja totuuksien rakentumista koskevana.

Rancièren anti talouden pedagogisoimiselle voisi näin ollen olla tasa-arvo perusoletuksena, josta lähteä liikkeelle. Mitä jos erilaiset talouden tekijät ja tietäjät ymmärrettäisiin lähtökohtaisesti tasa-arvoisina? Millaista olisi taloustieto, joka lähtisi meistä jokaisesta? Joka ei olettaisi hierarkioita erilaisten taloustietojen välillä? Jolle hierarkiat olisivat tapauskohtaisesti todennettavissa ja purettavissa sen sijaan, että ne olisivat lähtökohtainen totuus osaamisestamme ja kyvykkyydestämme tietää taloutta? Mitä esteitä ja mutkia matkalla alkaisi paljastua, jos lähtisimme todentamaan lähtökohtaista tasa-arvoamme puhumalla taloudesta, tietämällä sitä toisin – kukin omalla tavallamme ja kollektiivisina projekteina?

Toisena ajattelijana haluan nostaa esiin **bell hooksin**, feministisen kasvattajan, jonka työstä löydän niin ikään lupaavia juonteita talouden pedagogisoimiseksi. Hooksin ajattelussa on monta kiehtovaa puolta: henkilökohtaisuus, ruumiillisuus, tunteiden vahva läsnäolo, vankumaton vapauden kaiho sekä käytännön ja teorian saumattomuus. Hooksin tuotantoa läpileikkaava linja on vaikeaselkoisen tieteellisen tekstin ja puheen välttäminen ja ajatus siitä, ettei jaottelu akateemisen ja muun tiedon välillä ole hyväksi. Kuten Marjo Vuorikoski (2012, 317) kirjoittaa, keskeisiä ovat tasa-arvoiset oppimisympäristöt, joissa ”sekä opettajat että oppilaat voivat toimia aktiivisina ja ehyinä, tietävinä ja tuntevina toimijoina.” Hooksin kirjoituksista välittyy voimakkaana ajatus, että valta on opetustilanteissa työstettävä suhde ja että hierarkkisista suhteista voidaan vapautua. Myös intersektionaalisuus, erojen risteävyyksien huomioiminen, on vahvasti läsnä hooksin kirjoituksissa. Yhdenvertaisuuden harjoittaminen, jossa opiskelijat tulevat opetustilanteisiin aina jo tuntevina ja kykenevinä toimijoina, olisi itsessään talouspedagogiikan kannalta radikaalia (vrt. myös Rancière).

Mitä olisi vapauttava feministinen talouspedagogiikka? Ainakin käytännönläheistä: ”Minua jaksaa yhä hämmästyttää, että vaikka feminististä tekstiä tuotetaan niin paljon, tuotetaan kuitenkin niin vähän sellaista feminististä teoriaa, joka pyrkii puhumaan naisille, miehille ja lapsille siitä, miten voisimme muuttaa elämäämme ryhtymällä toteuttamaan feminismiä käytännössä.” (hooks 2007, 118). Hooksilainen talouspedagogiikka lähtisi myös epäilemättä liikkeelle osallistujien kokonaisvaltaisen hyvinvoinnin tavoittelusta, erottamatta taloutta muusta elämästä irralliseksi saarekkeeksi. Kirjassaan luokasta hooks (2000) kuvaa epäilystään omaa taloudesta puhumisen kykyään kohta. Kuitenkin hän toteaa, että hiljaisuus taloudesta ja luokista usein vain ylläpitää omaa sopeutumistamme ja osallistumistamme epäoikeudenmukaisten talouden suhteiden maailmaan (hooks 2000, 163). On siis puhuttava luokasta ja taloudesta mutta sellaisin tavoin, jotka tuovat noihin keskusteluihin sisään kokemuksellisen moninaisuuden ja kriittisen suhtautumisen erilaisiin hierarkioihin. Hooksin kirjoituksissa paljon esillä oleva kokemuksellinen ja affektiivinen moninaisuus

suus on sellainen seikka, joka pedagogisena tyylinä ja vakaumuksena voi toimia talouspedagogiikankin runkona.

Eve Kosofsky Sedgwick oli niin ikään feministiteoreetikko ja queertutkija, joka ei tietääkseni kirjoittanut juuri talouteen keskittyen. Sen sijaan hänen työnsä pedagoginen anti on syvällistä ja kiehtovalla tavalla nyrjäyttävää. Psykologiasta ammentaen Sedgwick (2003) tekee jakoa *vahvan* ja *heikon* teorian välille, jotka kytkeytyvät laajempaan jakoon *paranoidin* ja *reparatiivisen* luennan välillä (ks. Sedgwick 2003, 123–151). Vahva teoria on Sedgwickille sellaista, joka pyrkii järjestämään mahdollisimman laajoja elämän alueita merkitysjärjestelmänsä alle. Se yhdistyy paranoiin luentaan, pyrkimykseen ehkäistä yllätykset – jotka ovat paranoidille lähtökohtaisesti aina huonoja – tietämällä asiat valmiiksi. Vahvuus tässä mielessä ei viittaa aukottomuuteen vaan teorian ilmiöiden moninaisuutta järjestävään ja luokittelevaan luonteeseen: vahva teoria tietää aina mahdollisimman paljon. Heikko teoria puolestaan on sellaista, joka pyrkii tietämään huterasti: se ei uusia ilmiöitä kohdatessaan osaa selkeästi asettaa niitä valmiisiin kategorioihinsa, ja toisaalta nämä kategoriatkin vavahtelevat perustuksillaan. Heikolle teorialle moni asia tulee yllätyksenä, jolloin keskeistä on korjaava eli reparatiivinen asennoituminen näiden ilmiöiden ristiriitaisuuksiin ja haastavuuteen. Heikossa teoriassa tavoitteena ei ole moninaisuuden samankaltaistaminen vaan erilaisten näkökulmien yhteiselo.

Vaikka Sedgwickin näkemystä on helppo lukea heikon teorian puolustuspuheena, korostaa hän kuitenkin, ettei kysymys ole joko-tai-valinnasta eikä hän aseta näiden kahdenlaatuisen teoriatyypin välille perustavaa arvojärjestystä (ks. myös Love 2010). Kyse on ennemminkin siitä, että vahva ja heikko teoria tuottavat erilaista suhtautumista maailmaan ja sen ilmiöihin. Ne performoivat erilaisia mahdollisuuksien kirjoja, tekevät työtään eri tavoin. Mutta ajattelun perustaminen pelkästään yhteen teoriatyypin tuottaa ongelmia, mitä Sedgwick avaa erityisesti vahvan teorian vallitsevuuden osalta. Ongelma on ajattelun automatisaatio, ”muuttuminen ajattelemaan pakottavasta kysymyksestä hallittavaksi ja toistettavaksi rutiiniksi” (Anderson 2011, 129, suom. TA). Jos kaikki pyritään tietämään valmiiksi ja yllättävät tilanteet aset-

tuvat tuttuihin kategorioihin ja analyysikehikkoon, tuottaa teoria helposti suhteellisen yhdenmukaista suhtautumista maailmaan.

J.K. Gibson-Grahamin (2006a; 2006b; ks. myös alla) mukaan talouden analyyseissä vahva teoria vallitseekin sekä positiivisissa että negatiivisissa sävyissään. Tämä näkyy esimerkiksi siinä, miten kriittinen yhteiskuntatieteellinen ajattelu luo kuvaa täydellisestä ja aukottomasta talousjärjestelmästä ja -vallasta. Vastalääkkeeksi hän ehdottaa *heikkoa teoriaa taloudesta*, joka kieltäytyy tietämästä liikaa: ”Heikko teoria ei voisi tietää, että sosiaaliset kokeilut on tuomittu epäonnistumaan tai että niiden kohtalona on lujittaa valta-asemia; se ei voisi kertoa meille, että paikallisten hankkeiden epäorganisoitu moninkertaistuminen ei tule koskaan muuttamaan maailmantaloutta” (Gibson-Graham 2008, 619, suom. TA). Kysymys ei ole pieni on kaunista tyyppisestä lähestymistavasta vaan ajattelun työkalujen kehittämisestä vaihtoehtoiksi sellaiselle ajatustottumukselle, jossa valmiiksi tiedetty, totaalinen ja aukoton talousjärjestelmä ei jätä tilaa millekään muulle (ks. myös Alhojärvi & Bruun 2013).

Heikon teorian käyttökelpoisuuden lisäksi poimisin Sedgwickiltä myös – hooksin tavoin – tunteiden ja affektien keskeisyyden. Hänen ajatuksensa antavat välineitä erilaisiin taloustietoihin ja tietämisen käytäntöihin sisältyvän tunnetyön ymmärtämiseksi, näkyväksi ja tuntuvaksi tekemiseksi sekä kritisoimiseksi. Samalla herää kysymys siitä, miten tunteet voivat tukea (tai estää) hierarkioiden vastaista talouden ymmärtämistä ja tekemistä (ks. myös Jokinen & Venäläinen 2015).

Kasvatusajattelija **Gert Biesta** on hyvä henkilö pedagogisoinnin merkityksen pohtimiseksi. Erityisesti Biestan (2013) kirjoitus pedagogiikan riskeistä ja heikkouksista tulee lähelle tämän katsauksen aihetta ja osuu yhteen myös Sedgwickin näkemysten kanssa. Biesta tekee jakoa opetuksen kvalifioivan, sosiaalistavan ja subjektivoivan tehtävän välille ja väittää, että kasvatuksen nimen ansaitsevan opetustyön on otettava tosissaan jälkimmäinen, subjektien muodostumista koskeva haaste. Subjekti on Biestalle aina tulemisen tilassa ja hän kutsuukin pedagogisia tilanteita nimellä ”subjektiviteetin tapahtuma” (*the event of subjectivity*) (Biesta 2013, 139). Tämä tapahtuma vaatii pedagogisten teorioiden tilannekohtaista koettelua ja haastamista käytännössä,

eli pedagoginen vastuu edellyttää kasvatuksen eri osapuolilta pysytelyä auki sekä itsensä ja toistensa haastamista. Tällaista avoimuutta ja keskinäistä koettelemista Biesta kutsuu pedagogiseksi *heikkoudeksi*, ja ajatuksella on paljon yhtäläisyyksiä Sedgwickin heikon teorian kanssa. Näissä tapahtumissa piilee Biestan mukaan myös pedagogiikan ”kaunis riski”. Riski ei hänelle ole väistämätön (eli luonnollinen) osa opetuksellisia tapahtumia vaan tietoisien lähestymistapavalinnan tulosta: ”ilman riskiä kasvatusta itsessään katoaa ja sosiaalinen uusintaminen, asettaminen olemassaolevaan olemiseen, tekemiseen ja ajatteleminen järjestykseen, ottaa vallan.” (Biesta 2013, 140, suom. TA.)

Biesta ei viittaa heikkouden käsitteellä kasvatusajattelussa vallitsevaan sosiokonstruktivistiseen yhteisymmärrykseen, jonka mukaan opettajan on vetäydyttävä taka-alalle, fasilitoitava ja organisoitava oppimisympäristöjä, olla kuin ei olisikaan. Tähän konsensukseen kytkeytyy Biestan (2013; ks. myös Biesta 2012) mukaan individualistinen eetos, joka on näkyvimmillään oppimiskeskeisessä diskurssissa ja elinikäisen oppimisen eetoksessa – ajatuksessa siitä, että emme juuri voi olla oppimatta. Biestan mukaan uhkana on, että kukaan ei enää ota vastuuta ainutkertaisista ja -laatuisista kasvatustilanteista, että ymmärryksemme kasvatuksen instituutioista ja toimijoiden tehtävistä ei lisääny ja että oppiminen epäpolitisoituu yhteiskuntaa läpileikkaavaksi toiminnaksi, jolle ikään kuin ei voi mitään ja jonka muodoista ei (voida) käydä perustavanlaatuisia kriittistä keskustelua (Biesta 2013, 59–76). Biesta kaipaa kasvatuksen politisointia ja kasvatuksen spesifien muotojen kriittistä analyysiä ja antaa Foucault’lta ammentaen osviittaa sellaiselle kasvatusajattelulle, joka pyrkii jatkuvasti löytämään ja testaamaan omien totuuksiensa rajoja. Talouteen heijastettuna tämä ajattelu korostaa niiden ainutkertaisten tilojen rakentamisen tärkeyttä, joissa taloutta reflektoidaan kriittisesti ja totuuksien rajat saavat tuta. Biestan kanssa emme toisin sanoen voi jäädä talouden kouluttavaan luonteeseen – tai ajatukseen kaikista meistä *talouteen oppijoina* – vaan on löydettävä pedagogisia työkaluja, joiden avulla kysymys taloudesta avautuu valmiita totuuksia koettelevin tavoin.

Lopulta tieni vie **J. K. Gibson-Grahamiin**, poststrukturalistisen feministisen talousmaantieteen edelläkävijään. Kirjoittajanimen taka-

na piilevät edesmennyt Julie Graham ja Katherine Gibson. Gibson-Grahamin työ on luettavissa marxilaisesta talousmaantieteestä kumpuavan perinteen sisäisenä poststrukturalistisena kritiikkinä (2006a; alun perin julkaistu 1996), joka on sittemmin johtanut toisenlaisten, vaihtoehtoisten talouksien ajattelun ja tekemisen mahdollistavien työkalujen ja toimintatapojen kehittämiseen (2006b; 2008; Gibson-Graham ym. 2013). Gibson-Grahamin työstä inspiroituneena on kehittynyt tutkijaverkosto ja kirjava joukko lähestymistapoja toisenlaisten talouksien tekemiseksi (ks. Roelvink ym. 2015; myös communityeconomies.org). Gibson-Grahamille ajatus taloustiedon performatiivisuudesta johtaa siihen oivallukseen, että oikeudenmukaisempien, kestävämpien ja demokraattisempien talouksien aikaansaaminen edellyttää sellaisia talousteorioita, jotka aktiivisesti pyrkivät mahdollistamaan niiden talouksien kasvun ja kukoistuksen (vrt. heikko teoria, yllä).

Lähestymistapa asettuu sellaista kriittistä yhteiskuntatutkimusta vastaan, jossa pyritään luomaan kattavaa kuvaa monoliittiseksi ja vallitsevaksi oletetusta yhteiskuntajärjestelmästä (kapitalismista, uusliberalismista, globalisaatiosta ja niin edelleen) mutta joka itsessään päätyy vain voimistamaan tuntemusta tuon kritisoitavan järjestelmän määräävyydestä ja sen vaihtoehtojen marginaalisuudesta. Gibson-Graham kehittää ajatuksellista ja menetelmällistä välineistöä, jonka avulla talousvallan vaihtoehdot eivät näytä marginaalisilta ja *epätoivoisilta yrityksiltä* – tai jossa niitä ei ennalta tiedetä sellaisiksi. Tämä strategia sisältää nähdäkseni kolme momenttia: talouden ”kapitalosentrisen” (esimerkiksi palkkatyön, yksityisten yritysten ja markkinavaihdon ympärillä pyörivän) diskurssin kritiikkiä, talouden ontologian moninaistamisen kirjavaksi joukoksi tapauskohtaisia ja paikkasidonnaisia käytäntöjä sekä aktiivisen osallistumisen vaihtoehtoisten yhteisötalouksien rakentamiseen (ks. Alhojärvi & Bruun 2013). Kysymys on itsemme ja toistemme haastamisesta, talouden toimijuuden työläästäkin toisinopettelusta, lyhyistä ajatusinterventioista ja pitkäkestoisista yhdessä oppimisen prosesseista. Keskeistä on nähdä nämä konkreettiset toimenpiteet taloustiedon performatiivisuudesta juontuvana eettisenä valintana: sellaisten toimintatapojen ja teorioiden käyttämisenä, jotka ”autta[vat] meitä näkemään mahdollisuuksia, tarjoa[vat] tilaa vapau-

delle ja vaihtoehdoille” (Gibson-Graham 2008, 619). Tässä mielessä Gibson-Grahamin projekti on perin juurin pedagoginen.

Lopuksi ja aluksi

Poimin näiltä viideltä ajattelijalta kourallisen taloutta, valtaa ja pedagogiikkaa yhdisteleviä ajatuksia. Jacques Rancièrelta otin esiin valtasuhteita uusintavien, näennäisen emansipovien, käytäntöjen kritiikkiä sekä ajatuksen lähtökohtaisesta tasa-arvosta talouspedagogiikan pohjana. Bell hooksilta noukin mukaan käytännönläheistä vapauttavaa pedagogiikkaa, jossa erilaiset tavat kokea, tuntea ja puhua voivat kohdata ja koetella toisiaan. Talouden suhteen hooksin työ on myös tärkeä muistutus liikkuvista positioistamme erilaisten eronteiden risteillessä. Eve Sedgwickiltä lisäsin pakkaan heikon teorian ja reparatiivisen eli korjaavan luennan käsitteet, jotka antavat vaihtoehtoja talouden vahvoille teorioille ja paranoidille kritiikille. Gert Biestan työstä taas löysin lisäaineeksi sellaiselle pedagogiikalle, joka ei kaihda kasvatuksen ainutkertaisia tilanteita ja riskialtista luonnetta. Sedgwickin tavoin Biestan näkemyksessä korostuu heikko teoria, jossa pedagogiikan antia ei mitata sen lähestymistavan laajuudessa ja aukottomuudessa vaan sen muovautuvuudessa ja korjaavassa luonteessa. Lopuksi toin esiin Gibson-Grahamin työn kolmea keskeistä strategiaa, eli kapitalosentrisen talousdiskurssin kritiikkiä, talouden ontologista moninaistamista sekä yhteisötalouksien rakentamisen työnsarkaa.

Kaikki edellä mainitut osoittavat eri tavoin, mitä vastuun ottaminen performatiivisesta taloustiedosta voisi merkitä. Näitä ajattelijoita yhdistää jonkinlainen leikkisyys, kokeilevuus ja radikaali ilomielisyys – piirteet, jotka talouden ajattelemisen välineinä ja muotoina ovat jo itsessään outoja, haastavia ja mahdollisuuksia täynnä. Väitän, että tällaisia tottumuksiaan niksauttelevia ajattelemisen muotoja talouden toisinajattelu tarvitsee. Miksi? Taloustiedon taakkojen näkyväksi tekemiseksi, tiedon ääriviivojen piirtämiseksi selvemmiksi, epäilyn iskostamiseksi talouden ajattelun prosesseihin ja sen osoittamiseksi, että elävän taloustiedon on rakennuttava jonkin muun kuin harvain-

tiedon varaan. Toiston uhallakin: taloustiedon on oltava epäilyttävää ennen kuin se voi olla toisenlaista. Ajatukset taloustiedon performatiivisuudesta ja taakoista toki itsessään tekevät taloutta koskevaa tietoa epäilyksen alaiseksi, mutta prosessi ei saa johtaa uusiin typistykseen, yhtä vahvoihin teorioihin ja tietämisen hierarkioihin. Demokratian on tässä mielessä oltava talouden tietämisen prosessi, ei päämäärä.

Tärkeää on, että vaihtoehtoiset taloustiedot sisällyttävät käytäntöihinsä itsekritiikkiä ja maininnan omasta rajallisuudestaan. Kuvaukset taloudesta voivat kertoa omasta performatiivisuudestaan ja vajavaisuuksistaan, diskurssit voivat antaa aineksia omien rajojensa testaamiselle ja koettelulle, ihmisten kokoontuminen yhteen voi kyseenalaistaa kokoontumisen konventioita ja valtasuhteita – diskursiivisia, ruumiillisia, affektiivisia. Talouden tietämisen muodot voivat haastaa totuttuja muotoja ja näin myös elävöittää sisällöllisten vaihtoehtojen kirjoa. Talouden pedagogisoinnin käytännön mahdollisuudet ovat monet. Kuitenkin jokainen strategia on rajallinen siinä mielessä, että aina on olemassa mahdollisuus tietämisen tapojen kovettumiseen ja vahvistumiseen. Keskeistä on pitää prosessit avoinna erilaisille vaikutteille, piikittelylle, haastamiselle ja kritiikille: tältä kantilta toisenlainen talous on ongelma, ei ratkaisu.

Entä sosiaalipedagogiikka, mitä tekemistä tällä on sen kanssa? Sosiaalipedagogit ovat avainasemassa katselemissa niin sosiaali- kuin kasvatusalankin ammattilaisina sitä, miten syrjäyttäminen yhteiskunnassa toimii ja millainen sosiaalistava ja subjektivoiva voima siihen sisältyy: miten ihmiset saadaan uskomaan omaan toiseuteensa ja keltvottomuuteensa, miten taloudella perustellaan epäoikeudenmukaisuutta, miten yhteiskunnalliset iskut kohdistuvat ylhäältä alas. Kun talousvalta pääsee ääneen, on ihmisen merkitys usein varsin mitätön. ”Kun tieto on valtaa, se on lähes kiväärin muotoista”, kirjoittaa Samuli Paronen (2000, 70).

Tärkeä lähtökohta sosiaalipedagogiselle vastuulle taloustiedosta on, että lopetamme itse uskomisen niihin ”välttämättömyyksiin”, joilla köyhimpien kurjistaminen naamioidaan pelastukseksi ja kunnialliseksi talkoohengeksi. Performatiivisen taloustiedon maailmassa talous ei itsessään perustele tai kerro mitään, me rakennamme nuo

perustelut ja niitä voidaan rakentaa hyvin toisinkin. Toisenlaista todellisuutta ei vedetä hatusta eikä synnytetä vailla kitkaa ja raskasta työtä, mutta synnytetään kuitenkin. Poliittika piilee toisin sanoen jo totuuksien rakentamisessa, ei siinä, miten rajattujen totuuksien tilassa valitaan huonojen vaihtoehtojen välillä. Tämän takia taloustiedon piilo-opetussuunnitelma on tehtävä näkyväksi ja kyseenalaistettava.

Toisenlainen taloustieto voi rakentaa sen varaan, että ihmiset tietävät jo. Toisin sanoen voimme lähteä tekemään toiseksi lähtökohdasta tasa-arvoamme tuottamalla omanlaistamme tietoa talouksista. Kun kohtaamme mahdollisuuksien rajoja, puskeminen niistä läpi voi olla paitsi elähdyttävää myös demokraattisemmin organisoitujen talouksien edellytys. Voimme tuoda taloustietoon sen unohdettuja ja väheksytyjä sisältöjä – esimerkiksi sukupuolen, luokkaerot, arkitiedon, kokemuksellisuuden, affektiivisuuden, ei-inhimillisen toimijuuden – olettamalla nämä lähtökohdaisesti myös talouden keskeisiksi määrittäviksi. Oikeastaan niitä ei tarvitse niinkään tuoda mukaan (valmiiksi pedattuun) keskusteluun, kuin alkaa keskustella niistä ja niillä. Talouden pedagogisointi merkitsee sellaisten kasvatustilanteiden ja -käytäntöjen, kohtaamisten ja tietämisen paikkojen kehittämistä, joissa elämisen moneus astuu talouteen – ja jossa moninaisuus paljastuu talouden vavahtelevaksi ja heikoksi perustaksi. Ehkä aika on kypsä sellaisille tekemisen rihmastoille, joissa talous haastetaan kokonaisvaltaisesti, tietämällä se toisin käytännöissä.

Kiitokset

Kiitän katsauksen johtaneista inspiroivista keskusteluista Ulla-Maija Saloa ja aikuiskasvatuksen pedagogisten opintojen tutkielmaseminaariryhmäämme, Sanna Rynystä ja Sosiaalipedagogiikan päivien työpajan ”Talous ja työ sosiaalipedagogisina kysymyksinä” osallistujia sekä Otavan opiston osuuskunnan aPaja-vertaisopintoryhmäämme. Katsauksen kirjoitusasua ja ajatuksenjuoksua paransivat perin juurin tarkkanäköisillä kommentteillaan Pieta Hyvärinen, Elina Nivala ja Eeva Talvikallio. Kiitos teille!

Lähteet

- Alhojärvi, T. & Bruun, O. 2013. Ajattelua perunan kanssa: Moninaisten talouksien ja ei-inhimillisen toimijuuden haasteita poliittiselle taloustieteelle. Teoksessa T. Eskelinen & S. Heikkilä (toim.) *Talous ja arvo*. Jyväskylä: Sophi, 174–208. Saatavissa <https://jyx.jyu.fi/dspace/handle/123456789/41218> (haettu 31.8.2015).
- Alhojärvi, T., Rynnänen, S., Toivakainen, N. & van der Wekken, R. 2015. *Solidaarisuus*. Teoksessa M. Jakonen & T. Silvasti (toim.) *Talouden uudet muodot*. Helsinki: Into, 210–230.
- Amin, A. (ed.) 2009. *The Social Economy. International Perspectives on Economic Solidarity*. London: Zed Books.
- Anderson, B. 2011. Shame, paranoia and other affects. *Progress in Human Geography* 35 (1), 127–130.
- Biesta, G. 2010. Learner, Student, Speaker: Why it matters how we call those we teach. *Educational Philosophy and Theory* 42 (5–6), 540–552.
- Biesta, G. 2012. Have lifelong learning and emancipation still something to say to each other? *Studies in the Education of Adults* 44 (1), 5–20.
- Biesta, G. 2013. *The Beautiful Risk of Education*. Boulder, London: Paradigm Publishers.
- Bingham, C. & Biesta, G. 2010. *Jacques Rancière: Education, truth, emancipation*. London, New York: Continuum.
- Butler, J. 2010. Performative Agency. *Journal of Cultural Economy* 3 (2), 147–161.
- Çalışkan, K. & Callon, M. 2009. Economization, part 1: shifting attention from the economy towards processes of economization. *Economy and Society* 38 (3), 369–398.
- Cochoy, F., Giraudeau, M. & McFall, L. 2010. Performativity, Economics and Politics. *Journal of Cultural Economy* 3 (2), 139–146.
- Gibson-Graham, J. K. 2006a. *The End of Capitalism (As We Knew It)*. Minnesota: Minnesota University Press.
- Gibson-Graham, J. K. 2006b. *A Postcapitalist Politics*. Minnesota: Minnesota University Press.
- Gibson-Graham, J. K. 2008. Diverse economies: performative practices for 'other worlds'. *Progress in Human Geography* 32 (5), 613–632.

- Gibson-Graham, J. K., Cameron, J. & Healy, S. 2013. *Take Back the Economy: An ethical guide for transforming our communities*. Minnesota: Minnesota University Press.
- hooks, b. 2000. *Where We Stand: Class Matters*. New York: Routledge.
- hooks, b. 2007. *Vapauttava kasvatus*. Suomentanut Jyrki Vainonen. Helsinki: Kansanvalistusseura.
- Huttunen, R. 2012. Louis Althusser. Koulutuksen ideologisuudesta. Teoksessa T. Aittola (toim.) *Kasvatussosiologian suunnannäyttäjät*. Helsinki: Gaudeamus, 91–109.
- Jakonen, M. & Silvasti, T. (toim.) 2015. *Talouden uudet muodot*. Helsinki: Into.
- Jokinen, E. & Venäläinen, J. (toim.) 2015. *Prekarisaatio ja affekti*. Jyväskylä: Nykykulttuuri.
- Lehtonen, M. 2015. *Maa-ilma*. Tampere: niin&näin.
- Love, H. 2010. Truth and Consequences: On Paranoid Reading and Reparative Reading. *Criticism* 52 (2), 235–241.
- Loxley, J. 2007. *Performativity*. London, New York: Routledge.
- MacKenzie, D., Muniesa, F. & Siu, L. (eds.) 2007. *Do Economists Make Markets? On the Performativity of Economics*. Princeton: Princeton University Press.
- Mitchell, T. 1998. Fixing the Economy. *Cultural Studies* 12 (1), 82–101.
- Mitchell, T. 2011. *Carbon Democracy. Political Power in the Age of Oil*. London: Verso.
- Mitchell, T. 2014. Economentality: How the Future Entered Government. *Critical Inquiry* 40 (4), 479–507.
- Muniesa, F. 2014. *The Provoked Economy. Economic reality and the performative turn*. London & New York: Routledge.
- Paronen, S. 2000. *Maailma on sana. Mietteitä*. Helsinki: Otava.
- Roelvink, G., St. Martin, K. & Gibson-Graham, J. K. (eds.) 2015. *Making Other Worlds Possible*. Minnesota: Minnesota University Press.
- Rose-Redwood, R. & Glass, M. R. 2014. Introduction: Geographies of Performativity. Teoksessa M. R. Glass & R. Rose-Redwood (eds.) *Performativity, Politics, and the Production of Social Space*. New York, London: Routledge, 1–34.
- Sedgwick, E. K. 2003. *Touching Feeling. Affect, Pedagogy, Performativity*. Durham: Duke University Press.

- Sherlock, S. 2014. *The Performativity of Value. On the Citability of Cultural Commodities*. Lanham: Lexington Books.
- Sorsa, V.-P. 2013. Mitä on poliittinen talous ja miksi sen tutkimusta tulisi edistää? *Poliittinen talous* 1 (1). Saatavissa <http://www.poliittinentalous.fi/ojs/index.php/poltal/article/view/1/1> (haettu 31.8.2015).
- Utting, P. (ed.) 2015 *Social and Solidarity Economy. Beyond the Fringe*. London: Zed Books.
- Vuorikoski, M. 2012. bell hooks. Vapauttava kasvatus. Teoksessa T. Aittola (toim.) *Kasvatussosiologian suunnannäyttäjiä*. Helsinki: Gaudeamus, 307–332.